

Вовк О. В.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української літератури та теорії літератури**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка**<https://orcid.org/0000-0002-9857-6205>***Іваночко Г. О.,***кандидат філологічних наук,**доцент кафедри зарубіжної літератури та полоністики**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка**<https://orcid.org/0000-0002-2323-3646>*

ПАТРІОТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА ДЕСТРУКТИВНІ НАЦІОНАЛЬНІ ФЕНОМЕНИ У ТВОРАХ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ДЛЯ ДІТЕЙ

Анотація. Статтю присвячено авторському баченню Борисом Грінченком ідеї національно-патріотичного відродження як конкретизованого втілення загальнонародницької концепції етнокультурного закорінення. Творення національної самобутності передусім виявляється на рівні національної теми та змісту твору.

У XIX ст. аксіоматичні вартості ще потребували утвердження серед ширших кіл українського суспільства, зокрема у межах дитячої свідомості. У кінці XVIII – на початку XIX ст. почалося формування першого національно свідомого покоління української інтелігенції, котра почала декларувати свої суспільні потреби, озвучувати нові принципи виховання, навчання та освіти.

Особливо важливим періодом розвитку дитячої літератури стало останнє десятиліття XIX ст. (пов'язане передусім із періодами діяльності та творчості народників). Література для дітей у творчості Бориса Грінченка розглядається як засіб не лише формування особистості, а й націотворення, спрямованого на збереження та відновлення ідентичності. Його твори формувалися під впливом націоцентричної педагогічної концепції, що спиралася на демократизм, гуманізм, народність і потребу національного виховання. Письменник наголошував, що пробудження національної самосвідомості є передумовою політичного, соціального та культурного самовизначення. У національній картині світу, створеній автором, суспільство, природа й людина постають крізь призму історично сформованих і закріплених у мові та культурі цінностей. Програма Б.Грінченка передбачає відновлення буттєво-культурних коренів українського народу. Відтак у творчих пошуках Б. Грінченка простежується загострена увага до феномена «національного самопізнання», що найяскравіше виявляється у літературному дискурсі, прагненні до неупередженого та виваженого відтворення історичного процесу, утвердженні засад національної освіти й культурного виховання суспільства, а також до налагодження конструктивного діалогу між українською інтелігенцією та селянством. Письменник ототожнює патріотизм із націоналізмом, чітко розмежовуючи його зі шовіністичними тенденціями, і розуміє його не лише як емоційно-чуттєве ставлення – любов до Батьківщини, – а насамперед як усвідомлений громадянський обов'язок перед рідним народом, що виразно окреслює провідні ідейно-світоглядні орієнтири митця.

Ключові слова: аксіологічний аналіз, етнокультурна ідентичність, патріотичні цінності, деструктивні національні феномени, дитяча література, Борис Грінченко, національна свідомість.

Постановка проблеми. Система вартостей, сформована на основі національно орієнтованого світогляду митця, репрезентує у художньому тексті глибину етнокультурного коріння українського народу. Такий підхід передбачає аналіз тексту через призму символічно закодованих ціннісних орієнтацій. У національній картині світу суспільство, природа й особистість осмислюються через ідеї, що історично склались і закріпились у культурі та мові. Грінченко глибоко усвідомлював, що пробудження національного самоусвідомлення є необхідною передумовою політичного, соціального й культурного самовизначення нації. Формування національної ідентичності розглядається як один із провідних векторів культурно-політичної концепції Б. Грінченка, сформованої в умовах посиленого національного й соціального тиску з боку Російської імперії. Центральне місце в його світогляді посідає ідея національного відродження, яка слугує основою патріотичної позиції як автора, так і адресата його творів. Особливо яскраво ця концепція виявляється у літературній і педагогічній спадщині письменника, в якій чітко простежується націоцентричний вектор мислення. Змістова структура художніх творів для дітей у Грінченка репрезентує глибоко осмислену систему етнонаціональних цінностей. Особливу увагу зосереджено на тому, як ці елементи формують в уяві дитячого реципієнта позитивний образ України як спільноти та культури.

Аналіз досліджень. Польський літературознавець Стефан Савицький виокремлює три основні напрями у вивченні ціннісного виміру літератури: по-перше, опис та інтерпретація цінностей, що репрезентуються у творах; по-друге, дослідження самої літератури як ціннісного явища; по-третє, вивчення літератури як джерела впливу на формування певних ціннісних орієнтирів у суспільстві. В межах першого напрямку цінності розглядаються як іманентні складники художнього світу, без чіткої дихотомії на естетичні та позаестетичні. Вони стають органічною частиною текстуальної реальності. Саме через цінності література здатна виражати етичні, моральні, духовні

пріоритети певного часу або культури. Савіцький вказує, що аксіологічна структура твору виявляється через систему мотивів, образів і композиційних рішень, а також через рецепцію ідей автора та читачку інтерпретацію. Другий напрям зосереджений на питанні про статус художнього твору як особливого феномену культурного буття. Тут акцент робиться на «антропологічному вимірі» літератури як посланні людини до людини, де художній текст виступає як комунікативний міст між автором і читачем, між минулим і сучасністю. У межах третього напрямку література осмислюється як важливий виховний інструмент. Особливо значущою вона є у процесі формування національної і патріотичної свідомості, зокрема в дитячому середовищі. Саме тому література для дітей має чітко виражену адресність і виховну настанову, враховуючи вікові потреби, педагогічні вимоги й національні пріоритети. Як зауважує дослідник, дитяча література є не лише джерелом естетичного задоволення, а й засобом укорінення дитини у культурному середовищі. Окрім позитивних вартостей, у художньому творі можуть бути присутні й так звані «антицінності» – тобто концепти, що мають негативне аксіологічне навантаження. Їх наявність сприяє формуванню критичного мислення у читача, допомагає глибше осмислити ціннісні протиставлення у суспільстві й у самій людині.

Метою дослідження є аналіз творів Бориса Грінченка, орієнтованих на дитячу аудиторію та амбівалентних за тематикою, з акцентом на патріотичні мотиви. Тексти розглядаються як різножанрові художні системи, які адаптовані для сприйняття дітьми і водночас виражають комплекс національних цінностей і антицінностей – явищ, що оцінюються негативно з позиції національної культури. Ці твори постають як своєрідне послання українця до українця, адресоване передусім юному читачеві, а також виступають інструментом формування національної свідомості як індивідуальної, так і колективної. Акцентовано на патріотичних рисах світогляду персонажів, які доповнюються уявленнями про батьківщину як ключову цінність, що структурується через елементи українського культурного простору: історичну пам'ять, національну просвіту, літературу, соціальну справедливість, релігійність та народну мораль. Таким чином, дослідження висвітлює роль грінченківської дитячої літератури в процесі формування і збереження національної ідентичності в контексті ціннісних орієнтацій української спільноти.

Виклад основного матеріалу. Борис Грінченко самоокреслює себе («автора») як «українського патріота» і водночас доволі детально інтерпретує це поняття: «Автор не може показати ніяких ні наукових, ні навіть ненаукових праць своїх. І неважаючи на те, він насмілюється не мовчати, а говорити. Він не історик, але він і не хоче бути істориком. Він просто українець з роду, такий, що признається до своєї народності і розумом та серцем розуміє, що значить «любов до рідного краю». Він думає, що любить свій рідний край, він почуває себе членом української нації. І ота любов та оте почування і дають йому право говорити. Не як історик з високості своєї історичної кафедри говорив він, а як, коли тільки сміє він називати себе сим ім'ям, – як український патріот» [1]. Далі Б. Грінченко продовжує: «Авторові байдуже до всяких мудрих та немудрих історичних теорій та гіпотез. Він любить свій рідний край не тим, що про нього існують такі чи інші теорії та гіпотези, а тим, що він його любить. Славетна чи ганебна була наша історія.

Борці за правду чи розбишаки були наші історичні діячі – се його зацікавлює, ні, се його займає злибоба, але се ані побільшить, ані зменшить його любові до рідного краю, до рідної мови. Автор живе тепер і любить свій рідний край такий, який він є тепер, хоче сумувати його горем, боліти його ранами так само, як і радіти його радощами. Вважаючи свою народність за українську націю, автор з любові до цієї нації буде обороняти всякі її права як нації і повставати проти всяких шкідливих їй як нації заходів» [1].

Борис Грінченко не замовчує того факту, що більшість із тогочасних культурних протагоністів були національно змаргіналізовані. Він ж «ніколи не зрікався своєї старовини», «не відривався від нашого історичного ґрунту, бо знає, що сього не можна робити, бо бачить добре свій національний стяг тоді, як його ніхто ще не бачить», – зауважує Б. Грінченко у «Листах...» і продовжує, утверджуючи національну цінність історії: «...від того, як ми дивимось на минулість, в значній мірі залежить і те, як ми розуміємо сучасність і яку мету собі в ній ставимо» [2].

Однак відверто виступити в художній формі проти антисоціальних явищ в умовах царської цензури було практично неможливо. Допомогали псевдоніми та друкування за кордоном, а також звернення до алегоризму, до підтекстових стратегій приховування експліцитного змісту. Тому серед доробку Б. Грінченка чимало такого типу антиімперських творів, й зокрема суто дитячих чи амбівалентних.

Негативним явищем, що сприяє денационалізації, зображено *псевдопатріотизм* та його носіїв – псевдопатріотів. У 1889 р. у листі до Т. Зіньківського Б. Грінченко виступає проти поверхневого, «галушкового» патріотизму [2]. Згодом у «Листах з України Наддніпрянської» письменник чимало місця відводить критиці псевдопатріотичної інтелігенції, передусім з числа «формальних націоналістів» – українофілів, котрих відзначає боягузливий характер та любов до слова, а не справ. Однак його полемізування стосується не лише покоління старших народників, а й усіх тих інтелігентських середовищ, що протистоять «лицарським постатям невтомних та щирих борців за рідний край», і де процвітає «недбале лінивство», «недбалість до гуртової роботи», балаканина: «Залюбки балакають про те, що, мов, «бідна, бідна заплакана мати! Нема кому їй і добро вчинити, нема кому пособити!» Але зараз же до сього додають: «Та й як його пособиш при таких обставинах? Аджє...» І почне тут перелічувати, які то тяжкі обставини. Обставини тяжкі, се правда, але вони стають ще тяжчими з того, що всі ці добродії сими балаканнями тільки й виявляють свій патріотизм» [3].

Характерні образи псевдопатріотів віднаходимо в амбівалентних сатиричних творах Б. Грінченка. Класичним прикладом зображення такого патріота може бути віршована сатира «Українець» [4] (1892), вперше опублікована в сатирично-гумористичному львівському журналі «Зеркало»:

«Він українець – це запевне,
Бо хвалить сало й галушки
Та ще вишиванії дома
Бере він на ніч сорочки».

Ми бачимо у творі інтелігента, який лише з формального боку належить до українства: сам про це говорить («запевняє»), хвалить українську кухню, коли ніхто не бачить («на ніч»), одягає національний одяг («вишиванії сорочки»). Це саме побутово-етнографічний вимір національного буття. Доля

персонажа – типова для багатьох «формальних націоналістів» XIX ст. Колись цей чоловік мав бажання глибше зануритись у сферу української культури, «щось написав чи переклав», але не витримав випробувань, тиску цензури і залишив письменство. У молодості він декларував патріотичну позицію («*Народ люблю я! / За його хрест би я поніс!*»), писав патріотичні вірші, які народ, очевидно, через їх невисокий художній рівень, «не зрозумів». Але згодом кидає «*мужичтво*» і перетворюється на чергового антинародного (бо «*накази часто пише, / Щоб в шори брали мужиків*») функціонера царського режиму, здобувши «місце тепле». Процес маргіналізації, відчуження від рідної культури завершено. «Галушковий» патріот готовий. Лише окремі, епізодичні прояви симпатії до деяких елементів українського світу – «галушок», «Кобзаря», українських слів – нагадують читачеві про колишню українськість персонажа:

*Але ж він каже: «Україну
Люблю я так, як і любив».
Він галушки і досі хвалить
І «Кобзаря» бере читать,
І напідпитку починає
Слова вкраїнські вживать...*

Інший, інтелектуальний, аспект псевдопатріотизму показано письменником у сатиричній баладі «Професор Пшик» [4] (1887). У творі йдеться про професора, який живе наукою та декларує своє українство. Навіть у власному кумедному прізвисьці «Пшик» віднаходить історичне обґрунтування: «*легенди давнесколишні*» про коваля, що перевів леміш на пшик свідчать, мовляв, про його «національство». Прагнучи віднайти історичні підстави «національного українського життя» («*Тільки ж спершу відшукати / І дізнатись треба нам / Про підстави історичні / Українським всім думкам...*»), цей учений надто заглиблюється у те, «відкіля усе пішло», зачитується давніми авторами, вивчає культури різних східних народів, щоб показати, «*як мусим жити / І які писать книжки*». Але втрачається час, професор віддаляється від того народу, задля якого начебто активно працює, перетворюючи своє студювання на науку для науки, незважаючи на той факт, що об'єкт його досліджень – народ – опиняється на межі зникнення:

*...А тим часом на Вкраїні
Темний дурений народ
Без книжок, без хліба й світу
Низько кланявся глитаю
І не знав, що десь працює
Рідний наш професор Пшик.*

Зрештою, «блідий і зсохлий» професор помирає, вивчаючи культуру іранців. З його ученої народорятівної роботи вийшов пшик. «*...люди брешуть, мов / Задавив його товстий / Величезний фоліант*», – іронізує автор.

Сатиричне зображення малороса та псевдопатріота натрапляємо у байках Б. Грінченка. Наприклад, у байці «Грак» [4] (1888) йдеться про заздрісного Грака, котрий вирішив прикинутись голубом, щоб безтурботно проживати в голуб'ятнику. Для цього він приховує чорну барву свого пір'я, намазавшись крейдою, однак його викривають: «*Летить до Голубів, / До їжі скік та там і сів, / Та з розуму дурного, / Зрадивши, він як*

закричить!.. / А Голуби, пізнавши тут чужого, – / Давай його клювати й бити!». Вирвавшись від Голубів, Грак сподівається урятуватися серед своїх, однак ті, «*як білого узорили Птаха*», не впізнають його, вважають за чужого та проганяють геть:

*Зоставсь наш Грак ні в сих, ні в тих:
Ні до своїх, ні до чужих.*

Перед дитячим читачем так увиразнюється думка про неприродність, кумедність та навіть шкідливість бажання змінювати свою ідентичність – про перебування такої маргінальної істоти поза спільнотами – «*Ні до своїх, ні до чужих*», а також про те, що до кінця змінити свою сутність нікому не вдається – вона рано чи пізно буде виявлена.

Визвольна боротьба стосується усіх – і чоловіків, і жінок. Кожен, незалежно від статі чи віку, може бути воїном національної свободи. У Бориса Грінченка зустрічаємо відображення патріотичних ідей у автологічному, експліцитному ключі. Так, у ліричному посланні «Друзям» [4] (1889) міститься своєрідна декларація народника-націонала, побудована на принципі анти тези. У цьому амбівалентному творі ліричний герой закликає орієнтуватися на низку ідеалів: на правду, на світло, на свободу думки й віри, на братерство. Провідним ж вважає патріотичний ідеал служіння батьківщині, готовність віддати власне життя.

Проаналізовані твори Б. Грінченка розкривають ті чи інші аспекти патріотичної свідомості, виявляють та побороюють вияви маргінального світобачення й, тим самим, впливають на формування патріотичного світогляду дітей, підлітків, юнацтва.

Висновки. На тлі культурного та політичного тиску імперської Росії Борис Грінченко вибудував у своїх текстах струнку систему патріотичних орієнтирів, яка відповідала потребам українського народу в самоідентифікації. Його твори для дітей та молоді містять не лише естетичну, а й глибоку ідеологічну функцію, спрямовану на утвердження етнокультурної ідентичності. Критика антинаціональних явищ – таких як російський шовінізм, малоросійство, фальшивий патріотизм – формує у читача критичне мислення, спонукає до глибшого усвідомлення ціннісних основ українського буття. Відтак творчість Бориса Грінченка виступає вагомим чинником національного відродження й актуальним джерелом педагогічного впливу до сьогодні.

Література:

1. Грінченко Б. Д. *Листи з України Наддніпрянської*. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ., 1994. С. 135–149.
2. «...Віддати зумієм себе Україні»: листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком. Київ. Нью-Йорк. 2004. 520 с.
3. Кіраль С.С. «Апостол Молодої України»: Трохим Зінківський у контексті доби. Монографія. Київ: Вид-во «КИТ», 2002. 322 с.
4. Грінченко Б.Д. *Твори в 2 т. Т. 1. Поетичні твори. Оповідання. Повісті*. Київ: Наукова думка, 1990. 640 с.
5. Tyszczyk A. *Opoęnciu wartości negatywnej w literaturze*. Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze / Studia pod redakcją Stefana Sawickiego, Andrzeja Tyszczyka. Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego, 1992. S. 137–153.
6. Савицький С. *Аксіологічна проблематика в літературознавстві. Теорія літератури в Польщі*. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 236–251.

Vovk O., Ivanoczko G. Patriotic values and destructive national phenomena in Boris Grinchenko's literature for children

Summery. The article is devoted to the author's vision of Borys Grinchenko's idea of national revival as a specific embodiment of the national concept of ethnocultural rooting. The creation of national identity is primarily manifested at the level of the national theme and content of the work. In the 19th century, axiomatic values still needed to be established among wider circles of Ukrainian society, in particular within the framework of children's consciousness. In the late 18th – early 19th centuries, the formation of the first nationally conscious generation of Ukrainian intelligentsia began, which began to declare its social needs, to voice new principles of upbringing, teaching and education. The last decade of the 19th century was a particularly important period in the development of children's literature. Literature for children in the work of Borys Grinchenko is considered as a means not only of personality formation, but also of nation-building, aimed at preserving and restoring identity. His works were formed under the influence of a national-centric pedagogical concept, based on democracy, humanism, nationality and the need for national education. The writer emphasized that the awakening of national self-consciousness is a prerequisite for political, social and cultural self-determination. In the national picture of the world created by the author, society, nature and man appear through the prism

of historically formed and enshrined in language and culture values. B. Grinchenko's program involves the restoration of the existential and cultural roots of the Ukrainian people. Therefore, in B. Grinchenko's creative searches, one can trace a keen attention to the phenomenon of «national self-knowledge», which is most clearly manifested in literary discourse, the desire for an impartial and balanced reproduction of the historical process, the establishment of the principles of national education and cultural education of society, as well as the establishment of a constructive dialogue between the Ukrainian intelligentsia and the peasantry. The writer identifies patriotism with nationalism, clearly distinguishing it from chauvinistic tendencies, and understands it not only as an emotional and sensual attitude – love for the Motherland – but primarily as a conscious civic duty to one's own people, which clearly outlines the leading ideological and worldview guidelines of the artist.

Key words: axiological analysis, ethnocultural identity, patriotic values, destructive national phenomena, children's literature, Borys Grinchenko, national consciousness.

Дата першого надходження рукопису
до видання: 20.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису
після рецензування: 22.09.2025
Дата публікації: 21.10.2025